

В. Й. ДОВЖЕНОК

ПРО ДОФЕОДАЛЬНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ РУСІ¹

I

Товариші Й. Сталін, А. Жданов і С. Кіров у зауваженнях з приводу конспекту підручника з історії СРСР у 1934 р. писали: „В конспекті звалені в одну купу феодалізм і дофеодальний період, коли селяни не були ще закріпачені“².

Цим підкреслювалась необхідність виділити дофеодальний період — час формування феодальних відносин, як перехідний етап історичного розвитку від первісно-общинного ладу до встановлення феодального ладу.

Питання про хронологічні межі дофеодального періоду на Русі в радянській історичній науці ще не вирішене. Розповсюджена в літературі точка зору про те, що дофеодальний період слід відносити до IX—X ст. ст., є, по суті, не доведеною і в цілому не відповідає рівню історичного розвитку древньої Русі в IX—X ст. ст.

Виділяючи дофеодальний період як окремий перехідний етап історичного розвитку, не можна, однак, розглядати його поза певною соціально-економічною формацією. І в цьому відношенні цілком був правий проф. К. В. Базилевич, який писав, що „поняття „дофеодального періоду“, або „дофеодальної держави“, не віднесені ні до одної з існуючих суспільно-економічних формацій, не має історичного смислу“³.

Якщо ж вважати період IX—X ст.ст. дофеодальним, то виникає питання, до якої соціально-економічної формації, первісно-общинної чи рабовласницької, його слід віднести.

Відомо, що всяка держава виникає в результаті класового поділу суспільства і є апаратом класового насильства. На які ж класи розколось древньоруське суспільство в IX—X ст.ст. і інтереси якого класу охороняла і захищала Київська держава в IX—X ст.ст., якщо заперечується панування феодальних відносин і якщо разом з тим ніхто не може твердити про панування в Київській Русі рабовласницьких відносин і рабовласницького класу?

Радянська історична наука довела, що древня Русь була передовою країною в Європі і в багатьох галузях культури стояла вище від країн Західної Європи. Це визнають і ті історики, які IX—X ст.ст. на Русі вважають дофеодальним періодом. Визнання того, що феодальний період на Русі починається тільки в XI ст. означало б, що древня Русь в соціально-економічному відношенні відставала від країн Західної

¹ Стаття публікується в дискусійному порядку.

² Журнал „Большевик“ № 3, 1936, стор. 63.

³ К. Базилевич, Опыт периодизации истории СССР феодального периода, „Вопросы истории“ № 11, 1949, стор. 70.

Європи на кілька століть. Але на чому базувалась тоді передова культура древньої Русі, якщо відомо, що культурний розвиток суспільства визначається рівнем розвитку виробництва і виробничих відносин, іншими словами — рівнем соціально-економічного розвитку?

На ці питання ми не можемо відповісти, якщо відносити древню Русь IX—X ст.ст. до дофеодального періоду.

II

Проф. К. В. Базилевич твердить, що феодальний спосіб виробництва стає пануючим на Русі тільки після смерті Ярослава¹.

Першою ознакою утворення феодального способу виробництва проф. К. В. Базилевич вважає розвиток великого землеволодіння з середини XI ст. Але, очевидно, ні сам К. В. Базилевич, ні хтось інший не стали б заперечувати, що цей процес відбувався як раніше, так і пізніше. На протязі всього феодального періоду пануючий феодальний клас збільшував свої земельні володіння за рахунок общинних селянських земель. Чому ж тоді середина XI ст. вважається часом утвердження феодального способу виробництва, а не попередній чи наступний період?

Щождо законодавства синів і внуків Ярослава, яке, на думку К. В. Базилевича, начебто встановлювало „панування феодальних виробничих відносин“, то тут всупереч положенням марксизму-ленінізму юридична надбудова розглядається як причина соціально-економічного розвитку, а не як результат цього розвитку. Очевидно, законодавство другої половини XI і початку XII ст.ст. оформляло юридично давно існуючі і пануючі феодальні відносини. Більше того, ці відносини наклали відбиток на законодавство вже дуже давно. На думку акад. Б. Д. Грекова, найдавніша „Руська Правда“ веде походження з часу не пізніше IX ст. і цієї думки ніхто не заперечував. В той же час відомо, що „Руська Правда“ відбиває вже відносини феодального часу.

Факт посилення класової боротьби в другій половині XI ст., всупереч думці К. В. Базилевича, також не доводить того, що саме до цього часу відноситься утвердження феодального ладу, тому що посилення класової боротьби супроводжує всю історію розвитку феодального ладу; відбувалася ж вона і раніше (повстання древлян в 945 р., народний рух 996 р., повстання 1024 р. в Суздальській землі).

Нарешті, К. В. Базилевич посилається на феодальну роздрібненість, яка нібито свідчить про новий соціальний устрій.

Феодальна роздрібненість чи її відсутність є важливим показником форм держави, але не соціально-економічного суспільного ладу в цілому. Феодальні відносини у зв'язку з конкретно-історичними умовами можуть породжувати і централізовані держави і феодальну політичну роздрібненість.

Отже, ні одна з наведених К. В. Базилевичем ознак не свідчить про те, що утвердження феодального способу виробництва відбулося не раніше як у середині XI ст.

Товариші Й. В. Сталін, С. М. Кіров і А. О. Жданов вказують на визначальну ознаку дофеодального періоду: в дофеодальний час „селяни не були ще закріпачені“. Таким чином, закріпачення селян є тією межею, яка відокремлює епоху феодалізму від попереднього дофеодального періоду, і питання про те, коли закінчується дофеодальний період і починається феодалізм, зводиться до визначення часу закріпачення селян.

¹ К. Базилевич, Опыт периодизации истории СССР феодального периода, „Вопросы истории“ № 11, 1949, стор. 71.

Відповідь на це питання ми знаходимо у В. І. Леніна. У праці „Лівонародництво і марксизм“ В. І. Ленін писав: „Але кріпосництво може вдержати і віками держить мільйони селян в забитості (напр., в Росії з IX по XIX століття; в Китаї ще більше століть“) ¹.

Отже, відповідно до вказівок В. І. Леніна, IX—XIX ст. ст. в Росії — це період кріпацтва, період феодального ладу.

Історичні джерела досить виразно змальовують класову структуру Київської Русі IX—X ст.ст. Найдавніша „Руська Правда“, яка веде походження з IX ст., а можливо і з більш раннього часу, а також угоди X ст. Русі з Візантією, відбивають відносини розвинутого класового суспільства, в основі якого лежить феодальна земельна власність. Після робіт Б. Д. Грекова це положення вже не викликає ні в кого сумнівів.

Археологічні пам'ятки підтверджують і доповнюють письмові джерела про ступінь розвитку феодальних відносин у IX—X ст.ст.

Руські літописи свідчать, що багато городів існувало на Русі вже в IX—X ст. ст. Недаремно скандінави у X ст. називали Київську Русь країною городів. Археологічна наука зафіксувала сотні городищ на території східних слов'ян. Ці городи і городища розглядались дореволюційними істориками і археологами поза зв'язком з їх соціальним характером і вважались містами у власному значенні слова — головним чином торговими центрами. З такими поглядами пов'язувалась теорія про торгово-промисловий характер господарства східних слов'ян IX—X ст.ст., найбільш яскраво виявлена в роботах Н. А. Рожкова і В. О. Ключевського.

В результаті археологічного дослідження городищ, яке широко розгорнулося після Великої Жовтневої соціалістичної революції, стало можливим диференціювати городища за їх соціальним характером. Сучасна наука підрозділяє укріплені поселення, які в історичних джерелах називаються городами, в основному на три соціальних типи: укріплені поселення родових общин, феодальні замки і міста — центри ремесла і торгівлі.

На території середньої Наддніпрянщини слов'янські укріплені поселення — городища — виникають в кінці I тисячоліття н. е. Ці городища не можна розглядати, як укріплені родові поселення, бо рід, як суспільна одиниця, перестав існувати на цій території принаймні в перших століттях н. е. Вони не були також місцями колективного захисту населення від нападу кочівників, бо городища виникали і в тих місцях, яким ніколи не загрожували кочівники. Соціальне значення цих городищ можна зрозуміти лише в тому випадку, якщо розглядати їх як феодальні замки, що з'явилися у зв'язку з розвитком феодальних відносин.

Феодальні замки, за археологічними джерелами, відомі вже в IX ст. Прикладом може бути Вишгород, про який під 945 р. „Повість временних лет“ говорить як про власність кн. Ольги. Розкопки Вишгородського городища підтверджують його існування вже в IX ст. Біля Вишгородського замка вже з X ст. зосереджується ремісниче і торгове населення, у зв'язку з чим він стає одним з великих міст Київської Русі.

До числа городищ, які були місцями феодальних замків IX—X ст.ст., крім Вишгорода, можна віднести городище на Княжій горі в гирлі Росі, яке ототожнюють з літописним городом Роднею; кілька городищ біля м. Коростеня; Городське городище, Коростишівського району, Житомирської області, Овруцьке городище, Пліснеське городище, Олеського району, Львівської області та ін. Знайдені на всіх зазначених городищах

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 342—343.

матеріали дозволяють встановити, що ці городища виникли не пізніше як у IX ст.

На прикладі історії Княжої гори — Родні видно одну з функцій феодального замка. Тут у 980 р. Ярополк укривався від військ Володимира під час міжусобної феодальної боротьби між синами Святослава. Про військові функції феодального замка в Овручі свідчать оповідання про боротьбу Ярополка з Олегом у 977 р.

Але основне значення феодального замка полягало в тому, що він був засобом панування феодала-землевласника над оточуючим населенням, засобом позаекономічного примусу, характерного для феодального способу експлуатації. В замку знаходився адміністративний апарат феодала, замок був захистом феодала від ворожого йому оточуючого експлуатованого населення і був центром його власного господарства.

Біля феодальних замків зосереджувались багаті поховання, що відносяться до IX—X ст.ст., відомі під назвою дружинних поховань. У великій кількості вони знаходяться біля Києва, Чернігова, Смоленська, Старої Ладogi і Новгородa, але відомі також і в інших місцях. Характерною рисою цих поховань є багатий інвентар, що включає і зброю.

Буржуазні учені вважали, що дружинні поховання — це поховання представників військового стану, який жив лише за рахунок воєнних трофеїв. Норманісти бачили в них поховання варязьких воїнів і використовували це як аргумент для своїх тверджень про те, що варяги були пануючою верствою дrevньої Русі. Радянська наука довела, що ці поховання у переважній своїй більшості були похованнями місцевих слов'янських феодалів¹.

Проф. Б. А. Рибакoв звернув увагу на те, що дружинні поховання IX—X ст.ст. в районі Чернігова, розташовані вздовж Десни на 18 км., розділяються на кілька окремих груп. „Таке розосередження чернігівських дружинних поховань, — пише Б. А. Рибакoв, — можна пояснити, мені здається, появою у дружинників земельних володінь навколо міста, частина яких відома нам по назвах (Горючев, Семинь та ін.)“². Кожну з курганних груп автор пов'язує з окремими літописними селами біля Чернігова і приходить до важливого для нас висновку, що „чернігівські бояри-воїни IX—X ст. ст. — це не юрба безземельних княжих мужів, що оточують князя, це — землевласники, сюзерени своїх дружинників, господарі сіл, відомих нам по літопису біля самих стін Чернігова“³.

Наявність у IX—X ст.ст. численного пануючого класу, що володів великою земельною власністю, не викликає сумніву. Основним джерелом збагачення цього класу була експлуатація оточуючого населення. Цьому нітрохи не суперечить і той факт, що в історичних джерелах, як письменних, так і археологічних, пануючий клас виступає як озброєний клас. Зброя і замки були йому необхідні перш за все як засіб експлуатації шляхом позаекономічного примусу. Пануючий феодальний клас одночасно являє собою і постійну військову силу держави, що характерно для епохи раннього феодалізму взагалі.

Появу феодального класу, очевидно, слід віднести ще до більш раннього часу ніж IX—X ст.ст. Дружинні поховання, вірніше поховання феодальної озброєної знаті, в цей час мали вже велике поширення. Але обряд поховань дуже повільно змінюється. Перш ніж почали

¹ А. Б. Арциховский, Русская дружина по археологическим данным, „Историк-марксист“ № 1, 1939, стор. 19.

² Б. А. Рибакoв, Древности Чернигова, МИА № 11, стор. 51.

³ Там же, стор. 52.

ховати людей за таким обрядом, який відбивав феодальні суспільні відносини, ці відносини повинні були реально існувати в суспільстві вже досить значний час.

Немає сумніву, що в замках-городах і селах, про які свідчать історичні джерела як про феодальну власність, вже в IX—X ст.ст. існували власні феодальні господарства.

Не можна вважати, що основною робочою силою в цих господарствах були раби або якісь інші категорії залежного населення, які були позбавлені власних знарядь праці та свого господарства і входили в склад дворової челяді. Рабська праця, як непродуктивна, не могла бути основною в цей час. Більш продуктивною була праця залежних від землевласника селян, які володіли власними знаряддями праці і мали своє господарство.

Якщо ми визнаємо наявність в IX—X ст.ст. власного феодального господарства, то ми повинні будемо визнати і наявність в цей час відробітків. Про відробітки згадує літопис під 946 р., де розповідається про реформи феодальних повинностей, проведені Ольгою після древлянського повстання. „Уроки“, які вводила Ольга, є не що інше, як відробітки феодально залежних селян у господарстві землевласника. Це перша вказівка на відробіткову феодальну ренту. В такому значенні слово „уроки“ відоме на протязі всього феодального періоду на Русі.

Однак для IX—X ст.ст. власне феодальне господарство ще не було основним джерелом збагачення феодального класу, а відробіткова рента ще не була головною формою феодальної експлуатації, тому що, як говорить акад. Б. Д. Греков, „у знатного землевласника в цей час ще не було засобів для розширення і інтенсифікації свого панського господарства“. Основним джерелом збагачення пануючого класу в цей час було, за справедливим зауваженням Б. Д. Грекова, „збільшення кількості залежних від боярина людей, але не таких, яких йому треба було утримувати за свій рахунок, а таких, які не тільки б годували себе, а й могли б віддавати частину свого продукту на утримування боярина і його численних, не зайнятих у виробництві слуг“¹.

Нам добре відома ця форма феодальної експлуатації під назвою дані; про неї неодноразово говорять древньоруські літописи.

III

Питання про соціальне значення дані відноситься до найменше розроблених в історичній науці питань. Вважалося, що дань в IX—X ст.ст. не була феодальною формою експлуатації, не була продуктовою рентою.

Але що ж в такому разі являла собою дань в IX—X ст.ст. і чому вона з'явилась?

К. Маркс розрізняє три форми феодальної ренти — відробіткову, натуральну і грошову. Він зазначив, що відробіткова рента є „найбільш простою і первісною“² формою ренти, яка відповідала найнижчому рівню розвитку продуктивних сил феодального часу. Продуктова (натуральна) рента має передумовою „більш високий культурний рівень без-

¹ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, М., 1946, стор. 4.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIX, ч. II, стор. 353.

посереднього виробника, отже, більш високий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі¹.

У східних слов'ян в епоху виникнення феодальних відносин були всі економічні передумови для розвитку продуктової ренти. На цьому ми детальніше зупинимося пізніше.

Розглядаючи відробіткову ренту як початкову форму, К. Маркс мав на увазі процес розвитку феодалізму на базі розкладу рабовласницького способу виробництва, коли безпосередній виробник був позбавлений засобів виробництва взагалі. Це впливає з такого висловлювання К. Маркса: „Власність на умови праці, відмінні від землі, землеробські знаряддя та інше рухоме майно, спочатку фактично, а потім і юридично перетворюється у власність безпосередніх виробників уже при попередніх формах, і тим більше доводиться припускати це для такої форми, як грошова рента“². К. Маркс має тут на увазі такого виробника, який спочатку не мав у своєму розпорядженні власних знарядь праці та іншого рухомого майна і одержував від господаря засоби виробництва, які поступово перетворювалися в його власність спочатку фактично, а потім і юридично.

Очевидно, форми феодальної ренти знаходяться в прямій залежності від наявності у виробника засобів виробництва. Якщо у виробника немає своїх знарядь праці і свого господарства, то про продуктової ренти не може бути і мови. Умовою продуктової ренти є „...виробництво на фактично йому самому належному полі виробництва, ним самим експлуатованій землі, замість виробництва у панському помісті коло і поза своїм господарством...“³.

Таким чином, спосіб феодальної експлуатації шляхом відчуження частини робочого часу виробника, що проявлявся у відробітковій ренті, був найпростішим і початковим там, де феодальні відносини розвивались на базі розкладу рабовласницького ладу, де феодально залежним виробником став колишній раб, який не мав ні власних знарядь праці, ні власного господарства, чи позбавлений засобів виробництва общинник, а феодалом ставав колишній рабовласник, що мав організоване велике господарство, забезпечене всіма знаряддями праці. Спосіб феодальної експлуатації шляхом відчуження частини продуктів праці виробника, що виявлявся у продуктової ренти, виникав там, де феодальні відносини розвивались на базі розкладу первісно-общинних відносин, де феодально залежним виробником ставав колишній общинник, що мав своє господарство і всі необхідні засоби праці, а у феодала спочатку ще не було організованого великого господарства і необхідної кількості знарядь праці, щоб забезпечити ними виробників.

У східних слов'ян безпосередній виробник-общинник, потрапляючи у феодальну залежність, спочатку мав у своєму розпорядженні всі засоби праці, які належали йому фактично і юридично.

Цікаво відзначити, що виникнення феодальних відносин у древніх германців до того часу, поки вони зазнали сильного впливу римської рабовласницької цивілізації, починалось також з розвитку продуктової ренти. Тацит пише: „рабів вони не використовували для служб, правильно розподілених між слугами, на наш манір: кожен сам веде своє господарство, керує своїм домом. Господар накладає на раба, як на арендатора, певну плату хлібом чи скотом, чи одежею, і цим обме-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XIX, ч. II, стор. 356.

² Там же, стор. 360.

³ Там же, стор. 357.

жується підкорення раба¹. У східних слов'ян, які мало зазнавали безпосереднього впливу римської цивілізації, процес цей розвивався природним способом і виявився у виникненні продуктової феодальної ренти як первісно пануючої форми експлуатації.

Але не завжди початковою формою феодальної експлуатації була натуральна рента, якщо феодалізм розвивався на базі розкладу первісно-общинного ладу. Необхідно також мати на увазі форми общинної власності, на базі яких виникла феодальна земельна власність.

У деяких європейських країнах форми общинної власності, навпаки, були підставою для розвитку відробіткової ренти. Про румунські провінції К. Маркс пише: „Іх первісний спосіб виробництва був оснований на общинній власності, відмінній від слов'янської і особливо від індійської форми. Частина земель самостійно оброблялася членами общини як вільна приватна власність, інша частина — *ager publicus* [общинне поле] — оброблялась ними гуртом. Продукти цієї спільної праці частково служили резервним фондом на випадок неврожаїв та інших випадковостей, частково державним фондом на покриття витрат на війну, з релігійними цілями та інших общинних витрат. З бігом часу військова і духовна знать разом з общинною власністю узурпувала і пов'язані з нею повинності. Праця вільних селян на їх общинній землі перетворилась у панщинну працю на загарбників общинної землі“².

К. Маркс підкреслює, що ця форма общинної власності відрізняється від слов'янської і індійської. У східних слов'ян, очевидно, не було общинних земель, які оброблялися спільно, цілою общиною, поряд з окремими, які були приватною власністю окремих сімей і оброблялися окремими сім'ями. Вказівку на це ми знаходимо у Ф. Енгельса. Характеризуючи територіальну сільську общину, Ф. Енгельс пише: „рілля і луки, що були до того в спільному володінні, почали за відомим уже способом ділити між виниклими тепер окремими домогосподарствами, спершу на якийсь час, пізніше — раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишилися спільними“³.

Така форма власності, при якій вся орна земля розподілялася між окремими господарствами і у громадському володінні залишалися тільки ліси, вигони і води, очевидно, була пануючою у східних слов'ян в дофеодальний період. Ф. Енгельс підкреслює: „Для Росії такий хід розвитку є цілком доведений історично“⁴.

Общинні запаси на покриття різноманітних витрат створювались у східних слов'ян, очевидно, шляхом внесків певної кількості продуктів окремими домогосподарствами в спільний фонд общини. Ці запаси і право збирати їх з общинників перш за все і узурпувались соціальною верхівкою східнослов'янського суспільства, так само як в румунських провінціях вона привласнила общинні поля і працю членів общини на цих полях.

Про подібне явище у древніх германців повідомляє Тацит: „Общини мають звичай, в силу якого кожний з доброї волі приносить вождеві що-небудь з худоби або скільки-небудь хліба, що приймається як вияв пошани і в той же час служить для задоволення необхідних потреб“⁵.

¹ Сочинения Корнелия Тацита, Германия, перевод В. И. Модестова, СПб., 1886, стор. 53.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVII, стор. 260.

³ Ф. Энгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 110.

⁴ Там же.

⁵ Сочинения Корнелия Тацита, Германия, перевод В. И. Модестова, СПб., 1886, стор. 49.

Продуктова рента, відома в письмових джерелах під назвою дані, вже з самого початку розвитку феодальних відносин супроводжувалась відробітковою рентою. Вище ми зазначали, що літопис згадує про відробіткову ренту вже в середині X ст. Надалі в зв'язку з розвитком панського господарства ця рента стає більш поширеною.

Пространна „Руська Правда“, яка склалась у другій половині XI ст., малює картину вже розвиненого панського господарства. Таку ж картину змальовують літописні відомості, що відносяться до XI і особливо до XII ст., а також археологічні розкопки городищ — феодальних замків того часу. Але при цьому на протязі всього періоду древньої Русі, як і пізніше, продовжує існувати і продуктова рента, причому у феодальному суспільстві вона постійно зберігає за собою назву дані.

У праці „Розвиток капіталізму в Росії“ В. І. Ленін писав, що „відробітки тримаються мало не з початку Русі (землевласники кабалили смердів ще за часів „Руської Правди“)“¹. У „Проекті промови з аграрного питання у другій Державній думі“ В. І. Ленін порівнював закабалення селян поміщиками після реформи 1861 р. з закабаленням смердів у XI ст.: „І „вільний“ російський селянин у 20-му столітті все ще змушений іти в кабалу до сусіднього поміщика — цілком так само, як в 11-му столітті йшли в кабалу „смерди“ (так називає селян „Русская Правда“) і „записувалися“ за поміщиками!“².

Історики, які відносять Київську Русь до дофеодального періоду і вважають, що епоха феодалізму починається з XI ст., в цих висловлюваннях В. І. Леніна схильні вбачати підтвердження своєї точки зору. Але В. І. Ленін, говорячи про XI ст., час „Руської Правди“, коли землевласники кабалили смердів, не зазначає, що саме з цього часу починається панування феодальних відносин. Мається на увазі, що в цей час відробітки і феодальне закабалення виявились особливо яскраво і відбиті в „Руській Правді“. Але відробітки є лише однією з форм феодальної експлуатації, яка з часу „Руської Правди“, з XI ст., стає пануючою формою.

Відома вказівка В. І. Леніна про те, що кріпацтво в Росії існувало з IX по XIX ст. Кріпацтво на Русі почалось не з панування відробітків, а з дані у вигляді продуктової ренти, яка відбивала кріпосницькі феодальні відносини. Коли В. І. Ленін писав, що кріпацтво в Росії тримало мільйони селян в забитості з IX по XIX ст., то тут він мав на увазі не кріпосне право, що з'явилося на пізній стадії феодалізму, а особисту залежність селянина від феодала-землевласника, за допомогою якої здійснювався позаекономічний примус, що є характерною рисою феодального способу виробництва. „Форми й ступені цього примусу, — писав В. І. Ленін, — можуть бути найрізноманітніші, починаючи від кріпацького стану і кінчаючи станом неповноправністю селянина“³.

Дань також була виявом кріпацьких феодальних відносин, бо землевласник-феодал шляхом позаекономічного примусу присвоював частину праці безпосереднього виробника у вигляді продуктів цієї праці, керуючись тим, що виробник користувався землею, яка юридично належала феодалу. Таким чином, данницькі відносини базувались на феодальній земельній власності. Якщо ми це визнаємо, то тим самим необхідно

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 167.

² В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 230.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

визнати панування феодальних відносин в ІХ—Х ст.ст. і необґрунтованість погляду на цей період як на дофеодальний.

У „Повести временных лет“ сповіщається про те, що варяги і хозари брали дань із східнослов'янських племен. Під 885 р. говориться, що варягам давали дань чудь, новгородські слов'яни і меря, а хозарам — поляни, сіверяни і в'ятичі „по белей веверице от дыма“¹. Під 862 р. сповіщається, що слов'яни вигнали варягів за море „и не даша им дани“². Під 964 р. говориться, що в'ятичі давали дань хозарам „по шьягу от рала“³.

З цих повідомлень „Повести“, однак, не випливає, що дань у східних слов'ян з'явилась в результаті завоювань. Акад. Б. Д. Греков звернув увагу на ту важливу обставину, що данню обкладалась господарча одиниця „дым“ (дім), де жила сім'я, яка мала господарство, а також основне сільськогосподарське знаряддя — рало (а в'ятичі давали дань кн. Володимиру від плуга). Це свідчить про те, що при обкладенні данню враховувалось саме господарство, виробнича одиниця, а також знаряддя праці, які визначали розмір господарства, перш за все розмір оброблюваної землі — площа оброблюваної землі ще й пізніше визначалась кількістю орних знарядь. Така дань не могла виникнути в результаті завоювання, вона могла означати лише повинність землеробського населення феодалу за користування землею, яка юридично була його власністю.

Немає підстав припускати, що завойовники встановили на Русі таку систему обкладання данню. Вони могли лише пограбувати і розорити завойоване населення, відібрати в нього все, що їм потрапляло під руки, але вони не могли встановити систематичної дані від господарства і знарядь праці. Важко припустити, щоб завойовники могли врахувати кількість господарств і сільськогосподарських знарядь в них.

Якщо варяги і хозари дійсно збирали дань у слов'ян від „дыма“ і рала, то, очевидно, вони скористувалися цією системою обкладання данню, яка існувала у слов'ян значно раніше і незалежно від них.

Розглядати ж дань як вияв насильства завойовників по суті означає визнати норманську теорію, згідно з якою пануючою верствою на Русі в ІХ—Х ст.ст. були варязькі завойовники.

Радянська історична наука остаточно викрила норманську теорію, як антинаукову, тенденційну, не ґрунтовану на історичних фактах. Ця теорія намагалась довести культурно-історичну відсталість східних слов'ян в порівнянні з іншими народами, намагалась показати їх нездатність до самостійного історичного розвитку. Доведено, що варяги не тільки не були пануючою верствою Київської Русі, а й взагалі не відігравали скільки-небудь значної ролі у суспільному житті східних слов'ян.

Не можна назвати жодного явища в Київській Русі в галузі господарства, матеріальної культури, в галузі соціального і політичного життя чи в галузі ідеологічних явищ, яке можна було б вважати результатом варязького впливу. Пояснюється це не тільки тим, що варяги були на нижчому рівні культури, ніж слов'янське населення, і не могли в силу цього впливати на нього, але також і тим, що варяги ніколи не були на Русі численними і не могли хоча б тому підкорити слов'янське населення. Русь знала варягів як окремі озброєні дружини, які час від часу робили грабіжницькі напади на ту чи іншу східнослов'янську тери-

¹ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, 1926, т. I, стор. 19.

² Там же.

³ Там же, стор. 65.

торію. Під час цих нападів варяги могли вступати в певні відносини з місцевою пануючою верхівкою. Ця верхівка могла використовувати варязькі дружини як свою військову силу. Про використання варязьких дружин як військової сили в інтересах київських князів в Х—ХІ ст. є прямі вказівки джерел; очевидно, що тільки таку і не більшу роль відігравали варязькі дружини на Русі і раніше, в ІХ ст. Немає нічого дивного, що одному з атажків варязьких дружин на деякий час вдалося захопити владу в Новгороді, але це не могло вплинути на хід соціального і політичного розвитку.

У зв'язку з цим необхідно згадати слова Ф. Енгельса про відношення населення до озброєного апарату держави в початковий період її існування, сказані з приводу молодого афінської держави: „Держава не могла існувати без поліції, але вона була ще молода і не користувалася ще достатнім моральним авторитетом, щоб прищепити повагу до ремесла, яке колишнім членам родового суспільства неминуче мало здаватися ганебним“¹. Поліцейське ремесло у східних слов'ян на початку існування у них держави, очевидно, також не користувалося повагою, і поліцейський апарат повинен був частково складатися з людей, які не були колишніми членами місцевого родового суспільства, з людей, чужих для суспільства, як в афінській державі, де він складався з рабів. Такими людьми могли бути варяги. Подібні явища відомі і для інших країн середньовічної Європи.

V

Утворення феодальної держави в ХІ ст. проф. С. В. Юшков уявляє трохи не як революційне захоплення влади новим феодальним класом. Але при цьому не вказується, у якого класу феодалі відняли владу в ХІ ст. Він пише, що утворення феодальних держав „являло собою ломку попередньої варварської держави, повну боротьби з тими елементами населення, які в першу чергу повинні були відчуті експлуатацію класу феодалів, що прийшов до влади, а також з носіями попередньої варварської державності“².

І далі: „Утворення руської феодальної держави пройшло в результаті ломки суспільних відносин, які склалися в руській варварській державі, дякуючи якій феодальний лад перетворився в пануючий спосіб виробництва, а клас феодалів захопив в свої руки політичний апарат“³.

Вималюється картина, повна боротьби з носіями попередньої „варварської“ державності, в результаті чого руйнувалась попередня „варварська“ державність і клас феодалів захоплював в свої руки політичну владу. Однак автор так і не вказав, хто був носієм попередньої „варварської“ державності і в чийх руках в ІХ—Х ст. знаходився політичний апарат, захоплений в ХІ ст. класом феодалів. Під цими невідомими носіями „попередньої варварської державності“ можна розуміти людей, що захопили владу шляхом завоювання.

З цим, очевидно, пов'язане уявлення про дружину як про явище, характерне для дофеодальної держави; при цьому розклад дружини і осілість її на землі розглядались як важливі показники встановлення феодального ладу.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 93.

² С. В. Юшков, К вопросу о политических формах русского феодального государства, „Вопросы истории“ № 1, 1950, стор. 75.

³ Там же.

К. Маркс визначав соціальний устрій Київської держави в IX—X ст. ст., як „васалітет без ленних відносин чи лени, які склалися з данин“¹. Такий лад характерний для феодальної держави. Тут є в наявності ієрархічна шкала феодального класу, на чолі якого стоїть князь-сюзерен. Дружинник-васал за військову службу князю одержував від нього землю, населену селянами, і право збирати дань з цих селян або ж безпосередньо від князя одержував готовий продукт, який збирав з населення сам князь з допомогою дружини.

Ця система васалітету-сюзеренітету відповідала тому періоду феодалізму, коли продуктова рента-дань була пануючою формою феодальної експлуатації. Цю систему пам'ятав автор „Начального свода“. Згадуючи часи перших київських князів, він писав: „ти бо князи не збираху много имения, ни творымых вир, ни продажи вскладаху на люди но оже будяще правая вира, в ту возьми даше дружине на оружие“².

Київська держава IX—X ст. ст., звичайно, відзначалася ще рисами примітивності у порівнянні з наступним періодом. Частини, які входили в склад Київської держави в IX—X ст. ст., були не на однаковому рівні соціального і культурного розвитку, не було між ними політичної єдності. Саме цю сторону мав на увазі К. Маркс, коли називав Київську Русь клаптевою. Але це не дає підстав називати Київську державу IX—X ст. ст. „варварською“, тому що ця назва є штучною і не відповідає рівню історичного розвитку Київської Русі IX—X ст. ст. До речі, К. Маркс не вживає виразу „варварська держава“ по відношенню до Київської Русі; цим виразом заміняють вираз К. Маркса про „готичний“ період в історії Росії, вважаючи ці два терміни синонімами.

Примітивна організація Київської держави у IX—X ст. ст. в порівнянні з наступним періодом природно відбиває менш розвинені класові відносини, ніж відносини у XI—XII ст. ст. Однак як в XI—XII ст. ст., так і в IX—X ст. ст. ця держава була феодальною. Природний розвиток і вдосконалення держави, пов'язані з розвитком феодальних відносин, не можна розуміти як докорінні зміни її класової природи і класових функцій.

Й. В. Сталін вказує: „Дві основні функції характеризують діяльність держави: внутрішня (головна) — тримати експлуатовану більшість в узді і зовнішня (не головна) — розширяти територію свого, пануючого класу за рахунок території інших держав, або захищати територію своєї держави від нападів з боку інших держав. Так було діло при рабовласницькому ладі і феодалізмі. Так стоїть справа при капіталізмі“³.

Зазначені дві основні функції характеризують і Київську державу IX—X ст. ст.

Вже на початку свого існування вона здійснювала зовнішньополітичні завдання — розширення території пануючого класу шляхом підкорення східнослов'янських племен, які ще не ввійшли в її склад, та війн з іншими державами. Про це, головним чином, і говорять історичні пам'ятки.

Внутрішня, головна функція Київської держави у IX—X ст. ст. менше висвітлена історичними джерелами. Але існують незаперечні докази того, що Київська держава в цей час була апаратом класового, саме феодального панування.

¹ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в. Цитую по книзі Б. Д. Грекова „Феодалные отношения в Киевском государстве“, М.—Л., 1937, стор. 14.

² Новгородская первая летопись, СПб, 1888, стор. 2.

³ Й. Сталін, Питання лєнінізму, вид. 11, Укрполітвидав, К., 1947, стор. 51f.

Події 945—947 рр. особливо показово свідчать про те, що Київська держава була апаратом класового пригноблення.

В „Повести временных лет“ під 945 р. розповідається про те, як Ігор „на древляни хотя примислити большую дань“. Його дружина говорила: „Отроцы Свенельджи изоделися суть оружием и порты, а мы нази, поиди, княже, с нами в дань да и ты добудеши и мы“¹. Ігор з дружиною зібрали дань з древлян, його дружина повернулася „в град свой“, а сам він з малим числом дружинників, „желая больша имения“, хотів зібрати дань вдруге. Довідавшись про це, древляни сказали: „аще ся ввадить волк в овце, то виносить все стадо, аще не убьютъ его, тако и се, аще не убьем его, то все ны погубить“². Древляни повстали, вбили Ігоря і знищили його дружину.

У цих подіях дружина на чолі з Ігорем виступає як апарат феодальної експлуатації, бо данина була формою феодальної експлуатації.

Характерно, що древляни в перший раз дозволили Ігорю зібрати з них данину, хоча й мали у своєму розпорядженні такі самі можливості для опору, як і пізніше, коли Ігор вдруге спробував зібрати данину. Очевидно, вони вважали збирання данини природним явищем і визнавали право Ігоря на данину. Повстання виникло тоді, коли Ігор пішов збирати данину вдруге, що загрожувало древлянам позбавленням засобів існування і засобів виробництва, тобто загрожувало втратою вже не додаткового, а необхідного продукту. Причини древлянського повстання 945 р. були типовими для селянських повстань проти феодальної експлуатації.

Княгиня Ольга придушила повстання древлян і наклала на них „дань тяжку“. Однак вона була змушена застосувати деякі заходи для упорядкування і нормування феодальних повинностей. В 946 р. „иде Вольга по деревьстей земли с сыном своим и с дружиною уставляючи уставы и уроки и суть становище ее и ловища“³. У наступному році ці заходи вона запроваджує у Новгородській землі. Треба гадати, що ці реформи стосувались не лише приватних володінь княгині Ольги. Держава, таким чином, не лише придушувала опір проти феодальної експлуатації, але й намагалася шляхом реформ запобігти подібним повстанням у майбутньому.

Під 996 р. у „Повести...“ згадується про розбої, які зростали. Очевидно, під розбоями треба розуміти не окремі напади на дорогах, а якийсь масовий рух, спрямований проти пануючого класу. Про значність розмірів цього руху говорить уже той факт, що перекази про нього зберігались в народі довгий час і потрапили на сторінки літопису. Держава вжила заходів для охорони пануючого класу: кн. Володимир „нача казнити разбойники“⁴.

В інтересах забезпечення панування феодального класу над масами населення в кінці XI ст. державою було введено християнство, яке виховувало маси в дусі покірності феодальному класові. Проф. С. В. Юшков вважає введення християнства одним із показників „переходу від дофеодального суспільства до феодального“⁵.

Хоч введення християнства було здійснене в кінці X ст., але передумови для цього вже існували раніше. Язичеська релігія, яка була

¹ Лаврентьевская летопись, стор. 54.

² Там же, стор. 55.

³ Там же, стор. 60.

⁴ Там же, стор. 127.

⁵ С. В. Юшков, К вопросу о политических формах русского феодального государства, „Вопросы истории“ № 1, 1950, стор. 79.

породжена родовим ладом і відповідала йому, вже вступила в конфлікт з феодальними відносинами. Серед пануючого класу закріпилася вже свідомість необхідності релігії, яка відповідала б його інтересам. Саме такою релігією було християнство. Воно починає впроваджуватись в руське суспільство досить рано — вже кн. Ольга була християнкою.

Не можна думати, що введення християнства тільки розчищало шлях для розвитку феодальних відносин. Воно було наслідком вже розвинених і давно існуючих феодальних відносин. Ясно, що введення християнства сприяло дальшому розвитку феодалізму і зміцнило феодальну державу.

Християнство сприяло і розвитку феодальної культури, яка в першій половині XI ст. досягла розквіту.

Рівень культури Київської Русі в першій половині XI ст. — це також не показник початкового феодального суспільного ладу, а результат його попереднього розвитку.

Немає ніяких підстав вважати суспільний устрій Київської Русі IX—X ст. ст. і державу цього часу дофеодальними. Історія древньої Русі починаючи з IX ст. — це розвиток єдиного соціально-економічного періоду — феодального періоду.

Дофеодальний період, на протязі якого виникли і зміцніли феодальні відносини, слід віднести до часу, що передував Київській державі.

VI

Східні слов'яни пройшли довгий шлях історичного розвитку перш ніж утворили Київську державу. Цей шлях розвитку не враховувався більшістю дореволюційних істориків, які починали історію Росії з часу утворення Київської держави, коли історичний процес починає відбиватися в древніх російських літописах. Але вже В. О. Ключевський відносив початок російської історії до VI ст., до часу, коли у південних східнослов'янських племен існувало політичне об'єднання, що відбилось в „Повести временных лет“, в арабських та візантійських джерелах.

Однак обмеженість буржуазної науки і недостатність історичних джерел не дозволили розвинути це положення, побіжно висловлене В. О. Ключевським. В науці продовжувала панувати точка зору на період в історії східних слов'ян, що передував Київській Русі, як на доісторичний період з надзвичайно низьким рівнем господарського, соціального і культурного розвитку.

Радянська історична наука має в своєму розпорядженні джерела, які дозволяють в загальних рисах висвітлити історичний процес у східних слов'ян до утворення Київської держави. Серед цих джерел велике значення мають археологічні пам'ятки, добуті, головним чином, в радянський час. Зараз не можна не враховувати археологічних пам'яток при вивченні соціально-економічного розвитку древніх східних слов'ян.

Археологічні пам'ятки східнослов'янських племен середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддністрянщини першої половини першого тисячоліття н. е. до VI—VII ст. ст. представлені культурою полів поховань.

Визначальним фактором у господарському житті населення, що залишило пам'ятки культури полів поховань, було землеробство. Плужне землеробство, яке виникло ще у скіфську епоху, в першій половині першого тисячоліття н. е. стає пануючим. Найважливішим технічним надбанням того часу було орне знаряддя з залізним наконечником,

тимчасом як серед пам'яток скіфського часу залізни наконечники орних знарядь досі не відомі.

Судячи з форм наконечників, так званих наральників, і враховуючи етнографічні знаряддя, так звані рала з подібними наральниками, слов'янські орні знаряддя першої половини першого тисячоліття н. е. відзначались ще примітивністю. Характерною агротехнічною особливістю їх було те, що вони діяли під кутом до поверхні ґрунту і тому не підрізували шару землі горизонтально, а розпушували її¹. Однак і таке знаряддя свідчило про великий технічний прогрес у землеробстві. Воно дозволяло обробляти значні площі і збільшувати продуктивність праці. „Завдяки плугові, — говорить Ф. Енгельс, — стало можливе у великому розмірі землеробство, *рільництво*, а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів“².

Археологічні пам'ятки другої половини першого тисячоліття н. е. відбивають дальший прогрес техніки орного землеробства. Наконечники орних знарядь, знайдені на поселеннях VII—VIII ст. ст., являють собою вже частини знарядь, що підрізають ґрунт горизонтально. Відмінною рисою цих наконечників є те, що ширина їх лопатей більша від ширини втулок, тоді як у наральниках культури полів поховань втулки дорівнюють лопатям або ширші від них. Наральники з вузькими лопатями і широкими втулками не могли діяти в горизонтальному положенні, і, навпаки, наконечники з широкими лопатями і вузькими втулками не були пристосовані для роботи під кутом до ґрунту. Наконечники, що підрізували ґрунт горизонтально, знайдені на Пастирському городищі, Златопольського району, Кіровоградської області, в шарі (як це з'ясовано під час розкопок городища у 1949 р.), що відноситься до VII—VIII ст. ст., та на поселенні цього періоду в с. Сахнівці, Корсунь-Шевченківського району, Київської області під час розкопок у 1949 р.

Можна припустити, що знаряддя з широколопатовими наральниками мали відвальні дошки і вже не тільки підрізували шар ґрунту, але в якійсь мірі й перевертали його.

Таке знаряддя було знаряддям плужного типу в повному значенні цього слова, його технічний ефект і, отже, економічний результат важко переоцінити. Воно збільшувало врожайність полів завдяки досконалішому обробітку землі. Рало, яке діяло під кутом до ґрунту, не могло підрізувати довге коріння степової рослинності; тому розширення орних полів могло проходити в основному за рахунок розчистки лісових ділянок. У Наддніпрянщині вдосконалене знаряддя VII—VIII ст. ст., підрізуючи шар ґрунту, знищувало бур'яни; це дозволяло в широких масштабах освоювати під орні поля високоврожайні степові площі.

Так само на Наддніпрянщині, Надбужанщині та Наддністрянщині в I тисячолітті н. е. ми спостерігаємо швидкий розвиток ремісничого виробництва. Показником цього процесу є відділення ремесла від землеробства. Вже в першій половині тисячоліття в самостійній галузі виробництва виділились плавлення і обробка заліза та гончарне ремесло; про це свідчать знахідки в пам'ятках культури полів поховань залишків майстерень по обробці заліза, гончарських горнів і технічно досконалої ремісничої продукції³.

¹ В. Й. Довженок. Археологічні матеріали до історії хліборобства у древніх слов'ян на території УРСР, „Вісник Академії наук УРСР“ № 2, 1949, стор. 63.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 24.

³ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 174

У другій половині I тисячоліття ще більше вдосконалюється техніка ремісничого виробництва, особливо в галузі обробки металів. Речі з бронзи, срібла і золота, що відносяться до VI—VIII ст. ст., відзначаються високою якістю обробки, а кількість цих речей, які зустрічаються у вигляді окремих знахідок і скарбів, свідчить про масовість виробництва. Цілком очевидно, що в цей час на Наддніпрянщині існували кадри висококваліфікованих ремісників, що виготовляли свої вироби для збуту на широкий ринок¹.

На базі суспільного поділу праці, що виявився у відокремленні ремесла від землеробства та в спеціалізації ремісничого виробництва, розвивалась внутрішня торгівля. Ремісничі вироби розповсюджувалися на значні віддалі від центрів їх виготовлення. Про це красномовно свідчать карти розповсюдження окремих типів прикрас, наведені в роботі Б. А. Рыбакова „Ремесло древней Руси“.

Немає сумніву, що предметами внутрішньої торгівлі були не тільки ремісничі вироби, а й сільськогосподарські продукти, головним чином хліб, реалізація якого давала землеробському населенню можливість придбати вироби ремесла.

Про зовнішню торгівлю східних слов'ян в I тисячолітті н. е. свідчать іноземні монети, що були знайдені на східнослов'янській території. Римські монети II—IV ст. ст. зустрічаються у великій кількості окремими екземплярами, групами і скарбами, що складаються з сотень, а іноді й тисяч монет. Цілком ясно, що іноземні монети опинилися на східнослов'янській території не випадково, а в результаті торгівлі.

У зв'язку з цим дуже цікавим є питання про те, що вивозил. східні слов'яни в інші країни. Це питання має пряме відношення до визначення рівня виробництва східних слов'ян. Б. А. Рыбаков, зіставляючи факт знахідок великої кількості римських монет на території Наддніпрянщини та абсолютний збіг римської і руської міри сипучих тіл, знайшов відповідь на це питання. „За які товари, — говорить він, — куплені в Наддніпрянщині, розплачувались римські купці такою кількістю римських монет? Пояснення, очевидно, слід шукати в дивному збігові руських і римських зернових мір. Основна руська міра сипучих тіл — четверик (26,24 л) цілком відповідає римському четверику — квадранталу (26,24 л)“². На підставі цього факту можна думати, що східні слов'яни в першій половині тисячоліття виробляли хліб не тільки для власних потреб всередині країни, а й для експорту в Римську імперію. Це переконливо свідчить про високий рівень розвитку землеробства, яке було основною галуззю виробництва.

VII

Розвиток засобів виробництва і суспільний поділ праці приводять до зміни способу виробництва. Рівень розвитку техніки землеробства дозволяв обробляти поля невеликими виробничими колективами, що підтримувало виробничу базу общинного землекористування. Територіальна община, яка об'єднувала окремі сім'ї, що вели індивідуальне господарство, і яка, очевидно, з'явилася ще в скіфську епоху, в першому тисячолітті н. е. стає пануючою формою суспільної організації населення.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, глава „Происхождение русского ремесла (IV—VIII вв.)“, изд. АН СССР, 1948.

² Б. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, „Исторический журнал“ № 11—12, 1943, стор. 75.

Не можна твердити, що в цей час на Наддніпрянщині, Надбужанщині та Надністрянщині вже не було патріархальних сімей. Але археологічні пам'ятки вказують на існування індивідуальної сім'ї, як виробничої і соціальної одиниці. Про це свідчить характер поселень культури полів поховань, які мають два чи більше рядів жител з господарськими будівлями, причому кожне з жител розташоване окремо і на віддалі від інших, а також розміри та планування жител, пристосованих для потреб індивідуальної сім'ї.

Показником майнової і соціальної диференціації східнослов'янського суспільства на середній Наддніпрянщині, Надбужанщині та Надністрянщині є скарби римських монет та дорогоцінних речей, які вражають своїм багатством.

Сотні і тисячі екземплярів римських монет виявились закопаними в одному місці; природно, що вони належали окремим особам. Окремим особам належали і дорогоцінні речі ювелірного ремесла з срібла і золота, знайдені в скарбах, вагою по кілька кілограмів.

Велика кількість цих скарбів не дозволяє думати, що багатство в руках окремих осіб з'являлось лише в результаті воєнних пограбувань. Концентрація багатств в руках окремих осіб була результатом виділення імушого класу і є зовнішнім виразом економічної могутності цього класу, основаної на приватній власності на засоби виробництва.

Свідчення візантійських авторів VI—VII ст. ст. про східних слов'ян, відомих їм під назвою антів, цілком підтверджують ці висновки про соціальну структуру суспільства, які напрошуються при розгляді археологічних джерел. Якщо Іоанн Ефеський говорить, що анти „стали багатими, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї“¹, то, звичайно, він мав на увазі не всіх антів, а їх соціальну верхівку.

Іоанн Ефеський і інші візантійські автори говорять про грабування, які робили слов'яни в час військових нападів на Візантійську імперію. Воєнні грабунки, природно, сприяли нагромадженню багатств у антів. Але не варто перебільшувати їх значення. Воєнні грабування були не причиною, а наслідком існуючої майнової і соціальної диференціації антського суспільства, вони свідчать про те, що нагромадження багатств стало метою.

Східні слов'яни середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Надністрянщини в середині I тисячоліття н. е. переживали період швидкого розвитку класових відносин. Візантійські письменники наводять імена представників соціальної верхівки антського суспільства, яких вони називають вождями, правителями та вельможами. Це були не тільки військові вожді, а й постійні службові особи, які мали публічну владу в мирний час над своїми підданими. Менандр, розповідаючи про боротьбу антів з аварами в VI ст., згадує імена цілої династії антських вельмож — Меземира, його батька Ідориза та брата Калагаста. Своє суспільне становище Меземир і його брат, природно, успадкували від батька. Очевидно, що влада антських вождів визначалась не стільки їх особистим авторитетом, скільки майновим і соціальним станом, що переходили в спадщину.

Відносити таке суспільство до періоду воєнної демократії можна тільки з тим застереженням, що це був кінець воєнної демократії, коли влада відділяється від народу.

У радянській історичній науці прийнята точка зору, що анти являли собою племінний союз, створений необхідністю об'єднання східнослов'ян-

¹ А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ № 1, 1941, стор. 252.

ських племен у боротьбі з готами та Візантійською імперією. Немає сумніву, що зовнішня політична обстановка сприяла цьому об'єднанню, але воно було б неможливим без відповідних соціальних умов всередині країни. Основною причиною антського об'єднання слід вважати розвиток класових відносин у суспільстві, які неминуче приводять до утворення держави і державного об'єднання племен.

Візантійські автори виразно вказують на використання праці рабів у господарстві антів, як і в інших слов'ян. Прокопій розповідає, як слов'яни після вдалих походів на Візантійську імперію „поверталися додому, ведучи з собою багато десятків тисяч полонених“¹. Інші візантійські письменники пишуть те ж саме про антів.

У свідченні Прокопія цікаво відмітити повідомлення, що слов'яни раніше вбивали полонених, пізніше ж вони гнали їх до себе. Очевидно, це явище знаходиться у зв'язку з застосуванням рабської праці в господарстві антів і слов'ян. К. Маркс говорить про мету захоплення рабів під час війн: „В особі раба захоплюється безпосередньо знаряддя виробництва. Однак виробництво тієї країни, для якої він захоплюється, повинно бути влаштоване так, щоб допускати застосування рабської праці...“². Рабська праця займала значне місце в господарстві пануючого класу антського суспільства. Але у східних слов'ян рабовласництво не розвинулося в рабовласницький спосіб виробництва. До середини I тисячоліття н. е. рабовласницька формація вже пережила себе історично. Рабська праця, несумісна з технічним прогресом, гальмувала суспільний розвиток, що призвело до краху рабовласницького ладу. І в східних слов'ян в епоху розкладу первісно-общинного ладу і складання класового суспільства непродуктивна рабська праця не могла стати пануючою в суспільному виробництві.

Більш продуктивною і економічно більш вигідною була праця селян-общинників, яких і намагався підкорити собі і примусити працювати на себе пануючий клас. Письмові джерела досить виразно свідчать про розвиток феодальних відносин у древніх терманців, „для яких, — говорить К. Маркс, — землеробство за допомогою кріпаків було традиційним способом виробництва...“³. Цей процес слід вбачати і у східних слов'ян, якщо не виходити з упередженої думки, що слов'яни на багато століть відставали в своєму розвитку від народів Західної Європи. Таку думку заперечує рівень розвитку виробництва і культури у східних слов'ян в першій половині I тисячоліття, і перш за все рівень розвитку землеробства — визначальної галузі виробництва.

Римські та візантійські письменники мало знали життя східних слов'ян, і цим пояснюється той факт, що в письмових джерелах ми не знаходимо прямих вказівок про виникнення феодальних відносин у них. Але ця окрема обставина не може бути підставою для того, щоб заперечувати розвиток феодальних відносин, що відбувався в дійсності. Якщо безперечним є той факт, що антське суспільство розвивалось, як класове суспільство, і що суспільний розвиток не міг піти по лінії утвердження рабовласницького способу виробництва, то природно припустити виникнення і розвиток феодальних відносин.

В одному із свідчень Маврикія Стратега про антів слід вбачати відбиток процесу витиснення рабської праці в господарстві пануючого класу антів працею населення, яке знаходиться не в рабстві, а в іншій залежності від господаря. Маврикій Стратег вказує, що анти не тримали

¹ ВДИ № 1, 1941, стор. 241.

² К. Маркс, К критике политической экономии, Госполитиздат, 1949, стор. 210.

³ Там же.

полонених постійно в рабстві, а після певного строку пропонували їм на вибір: „чи бажають вони за певний викуп повернутися додому, чи залишитися там, де вони знаходяться, в становищі вільних і друзів“¹.

Звичайно це місце коментується в тому розумінні, що полонені у антив, які не могли дати за себе викуп, залишались рівноправними членами родової організації. Але в такому випадку буде незрозумілою мета захоплення полонених у великій кількості. Також незрозумілим був би соціальний стан полонених, які залишилися на місці, вважалися вільними, але не мали права повернутися додому, поки не сплатять викупу. Більш правдоподібним було б припущення, що полонений, який не міг заплатити за себе викуп, потрапляв в іншу, відмінну від залежності раба, залежність, яка не виключала деякої особистої волі, що й могло бути підставою вважати його в становищі вільного. Це була саме феодална залежність.

VIII

Фізико-географічні умови лісових північних районів східнослов'янської території і Полісся сприяли збереженню архаїчних форм господарства, що відповідним чином впливало і на розвиток суспільних відносин. Лісовий покрив та маловрожайні лісові ґрунти обумовлювали більш тривале існування вирубного землеробства. Розчистка лісу була необхідною умовою звільнення площ для посіву, а маловрожайні підзолисті ґрунти в умовах примітивного їх обробітку і примітивної агротехніки були непридатні для постійного і тривалого обробітку звільнених площ і перетворення їх в орні поля. Розвиток орного землеробства на цих територіях природно затримувався у порівнянні з цим процесом на середній Наддніпрянщині Надбужанщині та Надністрирщині.

Відомо, що вирубне землеробство є надзвичайно трудомісткою формою господарства. Трудові процеси, пов'язані з вирубним землеробством, вимагають одночасного застосування великої кількості робочої сили. П. М. Третьяков на основі вивчення етнографічних матеріалів про вирубне землеробство прийшов до висновку про те, що для того, щоб підготувати для посіву одну десятину лісової площі, потрібно в середньому 96 робочих днів. Для забезпечення безперервного ведіння господарства необхідно мати не менше трьох-чотирьох різних ділянок, перша з яких готується до посіву, а остання засівається в останній раз, тому що кожна нова ділянка експлуатується не більше двох-трьох років. Якби площа кожної ділянки дорівнювала тільки одній десятині, то й тоді для їх обробітку треба було б витратити щорічно в середньому 180—207 робочих днів². При цьому загальна площа посіву, природно, повинна бути значно більшою ніж 2—3 десятини. Всі ці роботи є сезонними і повинні виконуватися на протязі короткого часу. Таким чином, вони вимагають одночасно затрати великої кількості праці, а це викликає необхідність існування великих виробничих колективів. Природно, таким колективом була велика патріархальна сім'я, яка, до речі, існувала ще в XVI—XVIII ст. ст. під назвою „печище“ і „дворище“ в тих лісових місцевостях, де вирубне землеробство зберігалось як система.

Археологія встановлює залежність характеру поселень від рівня суспільного розвитку населення, яке на них жило. В епоху первісно-общинних відносин, коли між окремими родовими колективами могли

¹ ВДИ № 1, 1949, стор. 253.

² П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, ИГАИМК, т. 14, вып. I, стор. 34.

зникати військові сутички, була необхідність будувати поселення у труднодоступних місцях і обгороджувати їх укріпленнями. В першій половині I тисячоліття городища лісової смуги Східної Європи, які відзначаються невеликими розмірами, очевидно, належали окремим патріархальним общинам. Такі городища відомі в басейнах Оки, Верхньої Волги, Верхнього Дніпра, Десни, Верхнього Дону, Сейму та Ворскли.

На території середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддністрянщини поселення першої половини I тисячоліття були відкритими. Очевидно, це пояснюється тим, що на цій території населення жило тоді не родовими, а територіальними общинами, які були зв'язані між собою політичними об'єднаннями. Городища, які з'являються на цій території у VIII—IX ст. ст., відбивають уже інші суспільні відносини і являють собою місця укріплених феодальних центрів — замків.

Типовим укріпленим поселенням патріархальної общини є городище IV—VI ст. ст. біля с. Березняків на р. Санохті — правій притоці Волги, досліджене П. М. Третьяковим. Це невелике укріплене поселення, за валами якого розташовувались житла окремих сімей, що входили в патріархальну общину, і господарські приміщення, які були колективною власністю всієї общини в цілому¹.

Риси патріархально-общинних відносин збереглися на півночі і пізніше, в другій половині I тисячоліття.

Розкопки в Старій Ладозі, проведені В. Й. Равдонікасом, виявили житлові будинки VII—IX ст. ст. з прилягаючими господарськими приміщеннями, які могли належати лише великим патріархальним сім'ям. Вони відрізняються від жител індивідуальних сімей своїми розмірами і плануванням.

Житла VII—IX ст. ст. в Старій Ладозі мають площу від 42 до 100 м². В таких житлах повинні були жити колективи від 15 до 25—35 чоловік. Особливо важливим для розуміння соціальної приналежності цих жител є їх планування, зокрема розташування печей, які знаходилися посередині великих жител, що свідчить про спільність споживання і господарювання мешканців будинку. На основі цього В. Й. Равдонікас пише, що „патріархальний рід навряд чи існував в той час в Ладозі, але велика патріархальна сім'я типу задруги, очевидно, існувала. І, очевидно, в цей самий час (VII—X ст. ст.) в середовищі східних слов'ян, які досягли високого для того часу рівня культури, уже складалася держава, що виключала існування дрібних відокремлених самооборонних груп, археологічними залишками яких є великосімейні городища“².

Характерно, що в шарі, який відноситься до більш пізнього часу, подібних колективних жител не виявлено. Всі житла X в. і пізніше, виявлені в Старій Ладозі, за розмірами і плануванням є типовими для індивідуальної сім'ї. В IX—X ст. ст. велику патріархальну сім'ю в Старій Ладозі замінила індивідуальна сім'я.

Процес розкладу патріархально-родових відносин був пов'язаний із розвитком господарства, перш за все землеробства. У VII—IX ст. ст. в басейні Волхова розвивається орне землеробство, про що свідчить сошник, знайдений в Старій Ладозі в шарі цього часу³. Орне знаряддя, частиною якого був цей сошник, було подібне до знарядь культури полів

¹ П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э., МИА № 5, стор. 61.

² В. И. Равдоникас, Старая Ладога, Советская археология, XII, стор. 30.

³ Там же, стор. 40.

поховань. Аналогічні сошники чи наральники знайдені на поселенні VII—VIII ст. ст. і городищі IX—X ст. ст. біля с. Волинцеве, Путивльського району на Сеймі¹.

Територія басейну Волхова, або територія новгородських слов'ян, у господарському і соціальному відношеннях була в числі передових. Однак процес остаточного розкладу патріархально-родових відносин відбувався приблизно в той самий час і в навколишніх районах східнослов'янської території. П. П. Єфіменко і П. М. Третяков, які вивчали древноруські поселення на Дону, де, відповідно до вказівок літопису, жило одне з відсталих слов'янських племен — в'ятичі, тільки на одному з городищ виявили житла, що належали патріархальним сім'ям. На Великому Боршевському городищі житла мали криті переходи, що з'єднували їх в групи, до яких входили і господарські приміщення. На думку авторів, це „викликалось, очевидно, тією обставиною, що мешканці їх складали єдину общину, очевидно велику патріархальну сім'ю“².

Однак такий факт простежений тільки на одному з розкопаних городищ. В інших же городищах житла були розташовані по одному. „Можливо, що в цьому, — говорять автори, — слід вбачати господарське відокремлення окремих сімей, яке виникло в процесі розпаду старих родових зв'язків, що цілком природно чекати в епоху IX—X ст.ст.“³.

Отже, якщо в середині I тисячоліття н. е. в лісовій частині східнослов'янської території ще панували патріархально-родові відносини, то на кінець I тисячоліття і на цій території вони остаточно розкладаються. Очевидно, в IX—X ст. ст. територіальна община у всіх східнослов'янських племен скрізь стає пануючою формою суспільної організації. Природним результатом розкладу первісно-общинних відносин була майнова і соціальна диференціація, яка приводила до утворення феодального класу.

Археологія має достатню кількість фактів, що ілюструють майнову диференціацію у лісових східнослов'янських племен у IX—X ст. ст. Так, наприклад, в більшості жител, розкопаних на городищі IX—X ст. ст. біля Кузнецової Дачі на Дону, знайдені тільки звичайні масові предмети, головним чином залишки глиняного посуду і кістяні вироби. Але в деяких житлах знайдені більш цінні речі — залізні вироби і бронзові прикраси, а в одному випадку — золотий перстень⁴. В цих же найбільш багатих житлах знаходилась і найбільша кількість запасів зерна; біля одного з них виявлено спеціальний засік значних розмірів (1,25×1,50 м) з великою кількістю зерна пшениці, який, природно, належав окремій сім'ї.

Але найбільш яскравим показником майнової і соціальної диференціації у східних слов'ян IX—X ст. ст. на лісовій території є курганні могильники, в яких поряд із звичайними похованнями знаходяться поховання, які належали досить багатій і озброєній знаті. Ми вже говорили про приналежність цих так званих дружинних поховань до феодального класу.

¹ В. И. Довженок, Археологические материалы до истории хлеборобства у древних слов'ян на території УРСР, „Вісник АН УРСР“ № 2, 1949, стор. 62.

² П. П. Ефименко и П. Н. Третяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, стор. 11.

³ Там же.

⁴ Там же.

ІХ

У ІХ—Х ст. ст. класові феодальні відносини стали пануючими вже на всій східнослов'янській території. У зв'язку з соціальним розвитком змінились і форми суспільної організації, що привело в ІХ ст. до утворення древньоруської держави.

На території середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддністрянщини формами суспільної організації вже в першу половину I тисячоліття н. е. були не рід і плем'я, а територіальні об'єднання, які входили до складу антської держави. Ніяких істотно відмінних ознак окремих племен ми не знаходимо на цій території уже серед пам'яток першої половини і середини I тисячоліття. Тут була розповсюджена в основному єдина культура полів поховань, яка, без сумніву, відбиває етнічну єдність населення, що жило в той час. Це були вже не племена, а народність.

Антська держава припинила своє існування після аварської навали. Вона не могла бути міцною і стійкою в умовах, коли феодальні відносини ще не встигли перетворитися в пануючий спосіб виробництва, а рабовласницькі відносини вже пережили себе і не могли стати пануючими.

Однак після розпаду антської держави на цій території не могли відродитися первісно-общинні відносини і родоплемінний устрій. Суспільний і політичний розвиток не міг припинитися, а тим більше повернутися назад. Природно, що класові феодальні відносини розвивались далі і відповідно до цього продовжувався процес політичного розвитку. Нам мало ще відомо, як і в яких формах відбувався цей процес, але очевидно, що в лісостеповій смузі Східної Європи, де колись існувала антська держава, утворився ряд самостійних політичних організацій на територіях, що збігалися, можливо, з попередніми племінними територіями.

На півночі процес розвитку первісно-общинних відносин і складання класово-феодальних відносин почався пізніше, ніж на півдні, і племена зберігали свою відокремленість більш тривалий час. При складанні археологічної карти східнослов'янських племен виявилось, що відмінні риси пам'яток матеріальної культури більш чітко простежуються на території північних племен — новгородських слов'ян, кривичів, в'ятичів, сіверян і зовсім не простежуються на території південних племен. Відомо, що ще в Х ст. київські князі вели боротьбу з сіверянами, в'ятичами і радимичами з метою підкорення їх Київській державі. І тільки при Володимирі Святославичі закінчився процес об'єднання всіх східнослов'янських племен у Київській державі.

Але в часи утворення Київської Русі східнослов'янські племена як на півдні, так і на півночі не були племенами у повному значенні слова, тобто не були утвореннями, ґрунтованими на родинних зв'язках, а являли собою територіальні політичні об'єднання, які виникли в межах племен чи союзів племен, носили племінні найменування і зберігали певні етнографічні риси, що виявились в особливостях побуту, культури і в відмінностях діалектів. Племена, засвідчені „Повестью временных лет“, були, очевидно, етнографічними категоріями, в соціальному ж значенні це були політичні об'єднання.

Складач „Повести временных лет“ тільки з неясних переказів знає про ті далекі часи, коли східні слов'яни „живяху каждо со своим родом и на своих местах, владеюще каждо родом своим“. Але він не знає ніяких конкретних подій цього часу. Коли ж літописець викладає

конкретні факти з життя племен, то ці факти говорять уже не про родоплемінний устрій.

Літопис зберіг імена князів деяких слов'янських племен. Полянський князь Кий ще до утворення Київської Русі, згідно з переказами, робив далекі військові походи, побував у Візантії, де був прийнятий з почестями. В ньому важно вбачати вождя племені, що обирається народом. Якщо Кия визнати реальною особою, то, безперечно, це була особа, наділена політичною владою.

Більш показовий у цьому відношенні древлянський князь Мал, який, безсумнівно, є історичною особою. Незважаючи на явну тенденційність повідомлення літописця, в ньому неважко вбачати сюзерена древлянських вельмож і державного діяча. Як відомо, Мал очолював боротьбу древлян проти київських князів Ігоря і Ольги. Якщо для древлян ця боротьба була боротьбою проти феодальної експлуатації, то Мал мав тут іншу мету — утримати владу над древлянами в своїх руках. Характерно, що Мал, як це випливає з літописної розповіді про його сватання до Ольги, вважав себе за суспільним становищем рівним київській княгині.

Мала оточувала місцева древлянська знать — „лучшие мужи“. Їм він доручав дипломатичні завдання — посилав як послів у Київ до Ольги. „Лучшие мужи“ володіли древлянськими містами, а сам Мал володів головним містом древлянської землі — Іскоростенем. Ольга говорила: „вси ваши грады предашася мне и ялися по дань и делают нивы своя и землю свою, а ви хочете голодом измерети“¹.

В історичних джерелах згадуються представники місцевого пануючого класу не тільки у древлян, а й в інших племен. Вони називають їх князями, „лучшими мужами“, „старцами“, боярами. В договорі Олега 907 р. говориться про те, як Олег звелів виділити частину одержаної з Візантії дані для руських міст — „по тем бо городам седяху величии князи под Ольгом суще“². Безсумнівно, що тут малися на увазі місцеві, так звані племінні князі, які визнали над собою владу київського князя. Імена цих князів нам не відомі.

Про майновий і соціальний стан місцевого пануючого класу свідчать так звані дружинні поховання, про які вже йшла мова. Особливий інтерес являє собою Чорна Могила в Чернігові, де, за народними переказами, був похований чернігівський князь Чорний. Розкопки Чорної Могили дозволяють твердити, що тут дійсно поховано князя, який жив на початку X ст. і був одноразово і жертвом³. За своїм багатством Чорна Могила перевершує всі інші розкопані слов'янські кургани. Крім різноманітних дорогих речей і зброї, разом з небіжчиком була похована вбита з цією метою рабіня з 10 серпами. Розміри могильного насипу також показують особливо високий соціальний стан покійника. Можна припустити, що для спорудження такого насипу було використано працю великої кількості залежного населення. Поховання в Чорній Могилі свідчить не тільки про високий майновий і соціальний стан покійника, але й про те, що цей стан був оснований на великому землеволодінні і землеробському господарстві. Рабіня з серпами, похована разом з господарем, символізувала власне господарство князя, основане на праці залежного населення.

В IX—X ст. ст. феодальні відносини у східних слов'ян стали вже пануючими відносинами як у тих племен, які вже входили до складу

¹ Ипатьевская летопись, СПб, 1871, стор. 37.

² Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, стор. 31.

³ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА № 11, стор. 34.

Київської держави, так і у тих, які зберегли свою політичну відокремленість. Відносини ці розвивались в міру розкладу первісно-общинних відносин. Поряд з цим органи родоплемінного ладу „із знярядь народної волі перетворюються на самостійні органи панування і пригноблення, спрямовані проти власного народу“¹.

Поряд із внутрішніми процесами розвитку феодальних відносин і державності, які відбувалися в кожному східнослов'янському племені, посилюються зовнішні економічні і культурні зв'язки між окремими племенами, що неминуче приводило до встановлення політичних зв'язків. Як конкретно здійснювались політичні зв'язки східнослов'янських племен напередодні утворення Київської Русі, ми не знаємо, але про їх існування нам відомо. Про це свідчать повідомлення арабських письменників про три головні центри Русі до утворення Київської держави. Відносно місцезоналення Артанії існують різні думки, але не виникає сумніву, що Куява — це Київ з прилеглою до нього територією, а Славія — це територія ільменських слов'ян з центром у Ладозі чи Новгороді. Найбільш розвинутою в господарському і культурному відношеннях була територія середньої Наддніпрянщини з центром у Києві, який і став політичним центром великої древньоруської держави, яка об'єднала всі східнослов'янські племена. Утворенням Київської держави закінчується дофеодальний період в історії Русі.

В. И. ДОВЖЕНОК

О ДОФЕОДАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ В ИСТОРИИ РУСИ

Резюме

Замечания товарищей И. Сталина, А. Жданова и С. Кирова по поводу конспекта учебника по „Истории СССР“, сделанные в 1934 г., поставили перед исторической наукой задачу выделить дофеодальный период в истории Руси — период формирования феодальных отношений, как переходной этап от первобытно-общинного строя к феодальному. Принятая в литературе точка зрения, по которой дофеодальный период относится к начальному периоду Киевского государства (IX—X вв.), противоречит имеющимся данным об уровне исторического развития Руси в это время.

Определяющим признаком дофеодального периода является личная независимость крестьян, „крестьяне не были еще закрепощены“². В. И. Ленин относит начало крепостничества в России к IX в. Письменные и археологические источники подтверждают ленинское положение и рисуют древнюю Русь IX—X вв., как феодальное общество. К таким источникам относятся договоры Руси с Византией, древнейшая редакция „Русской Правды“, „Повесть временных лет“, городища — феодальные замки IX—X вв. — и погребения феодальной знати IX—X вв., известные под названием дружинных погребений.

Основной формой феодальной эксплуатации на Руси в IX—X вв. была дань, представляющая собою натуральную продуктивную ренту. Господство феодальных отношений на Руси началось с установления

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполіт-видав, К., 1948, стор. 128.

² И. Сталин, А. Жданов и С. Киров, Замечания по поводу конспекта учебника по „Истории СССР“, „Большевик“ № 3, 1936, стр. 63.

продуктовой феодальной ренты, что объясняется развитием феодальных отношений на базе разложения первобытно-общинного строя, а не рабовладельческого способа производства. У восточных славян непосредственный производитель попадал в феодальную зависимость, имея первоначально все необходимые собственные орудия труда, чем не располагал прежний раб в период смены рабовладельческого строя феодализмом. Форма общинной собственности у восточных славян, при которой вся пахотная земля разделялась между отдельными домохозяйствами при отсутствии общинного поля, также способствовала развитию первоначально именно продуктовой ренты. Господствующей верхушкой общества узурпировались не общинное поле и труд общинников по обработке этого поля, а общинные продукты, собираемые с отдельных домохозяйств на покрытие общинных расходов.

Две основные функции государства — „внутренняя (главная) — держать эксплуатируемое большинство в узде и внешняя (не главная) — расширять территорию своего, господствующего класса за счет территории других государств или защищать территорию своего государства от нападений со стороны других государств“¹ — характеризуют и Киевское государство IX—X вв. Главная функция государства отражена в сообщениях исторических источников о подавлении древлянского восстания 945 г., о мерах Владимира Святославича, направленных против народных движений, и т. д.

Дофеодальный период необходимо относить ко времени, предшествующему образованию Киевского государства. Экономическое развитие восточных славян в I тысячелетии н. э. достигло высокого уровня. На лесостепной территории уже в первой половине I тысячелетия было развито пахотное земледелие. Население культуры полей погребений пользовалось пахотными орудиями, снабженными железными наконечниками. Во второй половине I тысячелетия н. э. на этой территории появилось орудие плужного типа. В лесной полосе подсечное земледелие во второй половине I тысячелетия сменяется пахотным земледелием. Развиваются ремесла и торговля.

Развитие производства способствовало разложению первобытно-общинных отношений и накоплению богатств в частных руках. Монетные клады и клады драгоценностей, а также сообщения византийских авторов VI—VII вв. отражают имущественную и социальную дифференциацию славянского общества. Источники указывают на наличие рабовладения у антов, однако общественное развитие у славян шло по линии сложения феодальных отношений, о чем имеется косвенное сообщение у Маврикия Стратега.

У антов наблюдаются признаки государственной организации.

После распада антского объединения общественное и политическое развитие осуществлялось в границах отдельных племен, которые к этому времени представляли собою не родоплеменные объединения, а территориальные политические образования, сохранившие племенные наименования и особые этнографические черты. Объединение этих образований и возникновение Киевского государства является концом дофеодального периода.

¹ И. Сталин, Вопросы ленинизма, изд. 11, стор. 604.